

Litevský bůh Velnias

Spisovné litevské slovo *Vėlnias*¹, dříve *Vėlenas* nebo *Vėlinas* existující stále v některých dialektech, jakož i krátká podoba *Velas* nebo *Vels*, jsou v současnosti označením pro „čerta“. Ještě asi před dvěma sty lety byl *Velnias* jedním z nejdůležitějších předkřesťanských baltických božstev: bůh mrtvých a dobytka (bohatství a plodnosti). Jeho význam v baltické mytologii může být znovu sestaven prostřednictvím historických záznamů a folklóru. V pozdější době jsou navzdory tlaku církve *Velniasovy* archaické rysy hojné a přesvědčivé. V našem textu je používáno starší jméno *Velinas*.

V lotyšské gramatice z roku 1783 od Lange-Stendera je *Vēls* „bohem mrtvých“ a *Veli* (*Velli*) jsou „dny boha mrtvých“. V pramenech ze šestnáctého století je *Velionis* nazýván „bohem mrtvých“, jemuž bylo během „dnů boha mrtvých“ obětováno. Pak je zde také ženská podoba *Veliuonā*. Do konce devatenáctého století se věřilo, že *vēlēs*, duchové hrdinů, válčí nebo štvou divokou zvěř. Skupiny *vēlēs* v podobě oddílů vojska mohou být spatřeny na nebi, na zemi, mezi dvěma hřbitovy nebo pochodující v útvaru po vlastních cestách, přičemž je jasně slyšet třesk zbraní, hvízdání, tleskání, štěkání psů a smích. Jejich stezky jsou nazývány „cesty *Deivēs* (či *Velēs*)“ *Deivēs* mohly být baltské bojovné panny odvádějící padlé hrdiny do *Velinasovy* říše. Slovo *Velinas* má možnou spojitost se staroseverským *valr* „padlí v boji“ a *Val-Höll*, „síň padlých válečníků“.

Kořen *vel-* je častý v baltických místních jménech, především u jmen bažin, řašelinišť, jam, luk, jezer a řek. Několik příkladů:

Veleno raistas: bažina poblíž města Jieznas, střední Litva

Velenu duobės: „čertovy jámy“² poblíž města Klaipėda

Velenu pelkė: bažina poblíž města Klaipėda

Velėnijos pieva: luka poblíž města Mosėdis, severozápadní Litva

Vėlyys: jezero u města Daugėliškis, severovýchodní Litva

Veliuona: řeka protékající městem Veliuona

V archivu Ústavu litevského jazyka a literatury se nachází téměř 400 jmen s tímto slovním kořenem, což poukazuje na jeho důležitost a značnou starobylost. Z toho téměř čtyřicet procent náleží slatím. Na druhém místě jsou pastviny a luka, následují řeky a jezera. *Velnio akis* (Velinasovo oko) je častý název lesního jezírka. Tentýž kořen výjimečně označuje i návrší a velké kameny. „Velinasova zahrada“ (*Velnio darželis*) je malá čtvercová zahrada nebo návrší uprostřed lesa. Zvláštní Velinasovy rostliny rostou v jezerech a bažinách (*velniaropė*, *velniacibulė*, *velniadagys*). Vážky se nazývají „Velinasovi koně“.

Velinasovo jméno nesmělo být vyslovováno; bylo tabu, a tak se používalo množství opisných jmen. Mnoho z nich poukazuje na jeho příbytky a oblíbená místa. *Raistinis* (ten ze slatin, *raistas* je slatiniště), *Balinis* (*bala*, bažina, řašeliniště), *Kirnis* (*kirnis* znamená řašeliniště; toto jméno uvádí Jan Łasicki v šestnáctém století), *Šilinis* (*šilas*, borový les), *Gabikis* (z *gabjauja*, stodola, *gabija*, oheň), *Pinčiukas* nebo *Kaukas* (Velinasovi trpasličí příbuzní žijící v chlévech a stájích). Nejhojnější Velinasovo jméno zachycené slovníky počínaje šestnáctým stoletím je *Pikulas*, *Pikis*, *Piktis*. „*Velnias yra Piktis*“ (Velinas je Piktis), píše Szyrwid ve svém slovníku

¹ W. Mannhardt, *Letto-preussische Götterlehre*, Riga, 1936, s. 357, 359, 387

² Jedná se o lesní prolákliny či rokle s mírně zarostlým rašeliničným dnem, v nichž se občas po větších deštích či táním sněhu drží voda, pozn. překl.

ze sedmnáctého století³. Jméno „Zorngott“ (hněvný bůh) stojí v Mielckeho slovníku z roku 1800⁴ a „Höllengott“ (podsvětní bůh) v Kurschatově slovníku z roku 1874⁵. Zhruba sto litevských místních jmen nese kořen *pikt*-⁶. Podle litevských pověstí může Velinas ve vzteku stvořit vzdušný vír.

Dalším Velinasovým jménem bylo *Ragius*, vidoucí, od slovesa *regėti*, vidět, zdůrazňující Velinasovy jasnozřivé schopnosti. Jeho ženským protějškem je *Ragana*, vědma, v současné litevštině čarodějnice. Jasnozřivost je podle litevských pověstí Velinasovou nejvýraznější schopností.

Podobně jako oko germánského Odina (obětoval jej za možnost napít se ze svatého pramene) je i Velinasovo oko magické. V Hennebergerově popisu litevského pohanství z roku 1595 se dočítáme, že poblíž města Įsrutis (Insterburg) v Malé Litvě je svatý pramen Golbe, kam se „muži chodí stát jednookými“, což znamená obětovat oko. Bylo nesmírnou ctí být jednookým a někteří jednoocí starci žili ještě v Hennebergerově době⁷. Ze dvanáctého století je známa „Velinasova voda“, která po navlhčení učiní oko jasnozřivým. Jasnozřivost je v pověstech spojována s Velinasovou účastí na slavnostech tance v nádherných palácích, které se poté, co zakráká vrána, mění v močály. Velinas je neustále v přátelském styku s vesnickými muzikanty či se jedním z nich může stát. Pouto mezi hudbou, tancem a jasnozřivostí má zřetelné analogie v celé indoevropské tradici. V ruském Slovu o pluku Igorově je Bojan, hráč na housle, věštec, básník a čaroděj nazýván „Velesovým vnukem“; staroruský Veles je božstvo srovnatelné svým postavením i jménem s Velinasem.

Litevská přísloví říkají „chytrý jako Velnias“⁸. Sousedství vyjadřuje Velinasovo spojení s bohatstvím a obchodem. Velinas pomáhá chudým a dobrým lidem tak, že krade jiným, podvádí švindlíře, přináší nadpřirozené dary, dokončuje těžkou práci a v okamžiku vyřeší zapeklité obtíže. Místy se objevuje jako ohnivý had či hadí král. Ten, kdo získá jeho korunu, se stane jasnozřivým a vševědoucím, spatří skryté poklady a porozumí řeči zvířat. Litevský Aitvaras, Velinasův démonický příbuzný, se objevuje v podobě létajícího ohnivého hada, černé vrány, černé kočky nebo zrní zvracejícího kohouta na dvoře. Je nositelem zrna, mléka a peněz. Je ale také zrádným zlodějem, okrádá ty, které nemá rád, a jejich věci dává jiným, a to především těm, kteří jej respektují. Rozzlobí-li se, zničí všechny poklady, spálí dům, přinese vši nebo způsobí vyrážku, již se nelze zbavit. Aitvaras se líhne ze sedmiletého kohoutího vejce schovaného v podpaždí nebo z varlete divokého kance. Kaukas, který byl v listinách ze šestnáctého století, jakož i pozdějších, ztotožněn s Velinasem, přežil v podobě bájně bytosti blízké Aitvarasovi. Je vyobrazen jako skřítek, přebývá v usedlostech, sýpkách, stájích a na poli, přináší jídlo a štěstí do svého příbytku. Kaukasovu starobylost naznačuje četnost kmene kauk- v místních jménech jako Kaukaras (kopec), Kaukstyra (řeka), apod. V bažinaté oblasti Užnemunė v jižní Litvě poblíž Dovinė leží tři kopečky nazývané „Kaukasovy vrchy“, kam prý kněží přinášeli obětiny⁹. Byla zde kněžská třída zvaná *kaukučionis*.¹⁰ Ve staré pruštině

³ C. Szyrwid, *Dictionarium trium linguarum*, Vilnius, 1629

⁴ C. G. Mielcke, *Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Wörterbuch I*, 1800, s. 199

⁵ F. Kurschat, *Wörterbuch der litauischen Sprache 2*, 1874

⁶ Slovo *piktis* (*pyktis*, *piktumas*), je kromě zmíněného významu čerta též synonymem pro zlo, špatnost či zlobu, zlost, pozn. překl.

⁷ K. Henneberger, *Erklärung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen, Königsberg*, 1595, s. 327; Mannhardt op. cit., s. 313

⁸ odpovídá mu české „chytrý jako čert“, pozn. překl.

⁹ Totoraitis J. 1908. In: *Lietuvių Tauta I*, roč. 2, s. 184.

¹⁰ Mannhardt, op. cit. str. 549, 555.

cawx znamená „velnias“.¹¹ Ve finštině znamená baltská výpůjčka *kouko*, *kouki* čert nebo medvěd.

Výraz „krávy Veli“¹² se objevuje v lotyšských mytologických písních. Zde je také spojitost se staroruským Velesem/Volosem, který je nazýván „bohem skotu“. Strykowskiho kronika z roku 1582, obsahující seznam soudobých litevských bohů, se zmiňuje o „bohu stád“ Goniglis Dziewos ve východolitevském nářečí (z litevského slovesa *ganyti*, hnát stádo, *ganykla*, pastvina). Na velkém kameni mu byli obětováni koně, býci, kozli a další zvířata, přičemž byl vzýván modlitbami, aby střežil dobytek před vlky a jinými šelmami.¹³ Jméno „bůh pastvin“ bylo užíváno vzhledem k tabuizaci patrně jako zástupné. Dokonce ještě podle pověstí z dvacátého století má Velinas vlastní stáda a pastýře, kteří o ně pečují. Jeho spojení s loukami naznačují některé pověsti, ve kterých Velinas kosí a hrabe trávu.

V současné lidové tradici se Velinas vyskytuje na louce v převleku za dítě, jež si s pastýří „háží diskem“. Toto dítě je ovšem velice silné. Mrští disk, který se rozezvučí a rozsvítí, a protože jej nikdo nemůže zastavit, letí ještě mnoho mil. Velinas je nesmírně silný. Zvedá a přenáší velké kameny, staví kamenné mosty a říční hráze. Když přenáší kameny, vzedme se vzdušný vír. Když vkročí na kámen, zůstanou po něm otisky. Ty se nazývají *Velnio pėdos* – Velinasovy stopy – a pojí se s nimi zázračné jevy. Dešťová voda v těchto stopách získává čarovné vlastnosti, přičemž ženy tyto kameny vyhledávají kvůli plodnosti.

V lidové tradici Velinas nadbíhá dívkám, svádí je, načež se jim narodí Velinasovo dítě. Od narození je výjimečně silné a má vyklenuté břicho. Jeho matka zemře, jestliže jej uslyší po narození plakat. Děti, které se umějí brzy po narození rovně posadit, zkušenější ženy zabijí.

Velinasovo spojení s pastvinami a kameny je bezpochyby motivem přežívajícím z pravěku, ale větší část pověr Velinase ztotožňuje s bohem podsvětí neustále žíznicím po lidské krvi. Jeho říše je hluboko v bažinách a jezerech. Láká lidi do močálů a jezer, kde je topí, avšak běžně zabíjí lidi oběšením. Velinas vládne říši noci a smrti, je stvořitelem kamenů, hadů, ropuch, žab, všech plazů, kosů, všech černých a dravých zvířat, a také skal. Bere na sebe mnoho podob: hada, černého psa, černého prasete, černého koně, kozy, velké ryby (nejčastěji štiky nebo okouna), králíka, zvláštního ptáka, draka, malého černého brouka, pidimužika nebo mladého muže.

Velinas je velmi obávaným trestajícím bohem. Proto podoba, kterou na sebe bere, není vzdálena hrůzostrašným výjevům, halucinacím a snům. Jeho skutečná podoba není známa, protože kdo jej spatří, v okamžiku zemře. Bývá vyobrazován, jak řídí svůj vůz nebo saně tažené koňmi. Podle pověstí a pověr Velinas láká lidi do neznáma. Objevuje se v podobě pohledného mladíka, přičemž zve dívky na večírky, zahrnuje je dary a tančí celou noc. Ráno se ukáže, že se dívka v noci oběsila. Velinas zve krásné mladé lidi do velkolepých paláců, kde hraje nádherná hudba, ale náhle se palác, muzikanti a mladí propadnou do hlubin nebo zjistí, že se nacházejí v močálu.

Lidé, které Velinas baví nebo se kterými se přátelí, jsou nalézáni oběšení či uškrcení. Cestu do Velinasova království provází hra na housle. Dokonce i dnes venkované a zemědělci slýchávají houslové melodie poté, co někdo zemře. Pokud někdo dělá pro zábavu oprátku na provaze, Velinas tuto hru dokončí. K večeru v okolí bažin, jezer a lesů volá a láká v převleku

¹¹ Fraenkel E. 1962, *Litauisches etymologisches Wörterbuch I*, Heidelberg, s. 230

¹² *veļu govīs*, pozn. překl.

¹³ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska*, Königsberg, 1582

za člověka, draka nebo zvláštního ptáka lidi do hloubky, dokud se člověk nezačne topit. Do pasu zapadlá oběť zaslechne v dálce Velinasův smích.

Velinas vyžaduje oběti krutými způsoby, například ženy v sauně stáhne z kůže. V podobě hada se připlíží v noci, roztrhá peřinu a prostěradlo, strhne člověka na podlahu a tam jej vyděsí k smrti; také přichází jako osoba nebo v podobě břemene člověka zadusit. V podobě *žaltysy* (užovky) škrtí dívky, které touží po korálcích, a vysává z nich krev, skáče a obtáčí se kolem krku sběračům lesních plodů, přičemž jej nelze sundat. Po večerech se zjevuje na hřbitovech jako černý pes. Jeho kousnutí je nevyléčitelné. Někdy se zase zjevuje jako černé prase, jež straší a děsí lidi k smrti. Jako vlk člověka roztrhá na kusy. Velinas jezdí na černém koni a lidé se mu vyhýbají se slovy: „Ať si jede, kam chce“. Za deštivých večerů se v mokřině nebo na poli objevuje malá smutně mečící koza. Sedlák ji najde a utěšuje „chudák kozička se ztratila“. Koza se najednou zvětšuje, zvětšuje, nakonec sedláka zuřivě nakopne a odpeláší se smíchem pryč. Někdy chycené štice nebo okounovi narostou rohy a křídla, načež se promění v příšeru a zmizí. Tyto ryby mohou někdy převrhnout a potopit loď. Ve vtělení do strašlivého hada s červenou hlavou a korunou tento bůh ničí a trestá vše živé. Sedm let žije tento „král hadů“ v podzemí. Poté se vyplazí z jeskyně, přičemž jeho kousnutí je smrtelné. Žádné kouzlo nemůže zachránit člověka, zvíře ani rostlinu.

Velinas ve své hlavní inkarnaci jako had přežil do dvacátého století. Souhra života a smrti, hadí vitality a jedu čistě odpovídá pojetí mocného, všestranného a nepředvídatelně nebezpečného boha, rozdávajícího plodnost a bohatství, a též vládce podsvětí. V lidové tradici je had spojován s pohlavním životem a od doby, kdy je prvek plodnosti považován za hlavní zřetel bohatství a štěstí, má had zajišťovat půdě plodnost a rodině potomstvo. Ropucha, litevsky *rupūžė*, představuje ženský prvek se stejnou symbolikou a je hlavním vtělením *Ragany*.

Rozpoznání Velinase v lidové tradici podle jeho pradávných rysů coby velmi důležitého předkřesťanského božstva vyplňuje mezeru v poznání baltské mytologie. Baltský Velinas nebyl o nic méně důležitý než Veles / Volos ve slovanské, Odin a Ull ve staroseverské, Varuna v indické a Hádés s Hermem v řecké mytologii. Velinas, magický bůh onoho světa, smrti a noci, a Dievas (**Deivas*), bůh nebes a světla, byli vysokými božstvy rozličného indoevropského původu.

Marija Gimbutienė

The Lithuanian God Velnias. In: G. Larson – C. Littleton – J. Puhvel (Eds.), Myth in Indo-European antiquity, Los Angeles, 1974, 87 – 92. Článek vyšel poprvé v roce 1970 v anglickém jazyce. Z anglického originálu přeložil Mars Ultor. Za užitečné poznámky překladu, korekturu textu a přehlédnutí litevských jmen děkuji Dagmar Váňové.

Marija Gimbutienė (1921 – 1994), litevská archeoložka a profesorka na univerzitě v Los Angeles, na sebe poprvé upozornila v padesátých letech, kdy vystoupila s „kurganskou teorií“ o původu Indoevropanů, které ztotožnila s mohylovými kulturami Střední Asie. Během vrcholné fáze feministického hnutí proslula výklady neolitického náboženství.

Článek vyšel v říjnu 2011 jako tištěná příloha časopisu Slavonie.